

ПРВОСЛАВ РАДИЋ
(Београд)

О ДВА АСПЕКТА БАЛКАНИЗАЦИЈЕ
СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА
*Резултати и перспективе**

У раду се са друштвеноисторијског и социолингвистичког аспекта анализирају процеси издвајања и обликовања више нових стандарднојезичких варијаната на основи „српскохрватског“ језика и указује на перспективе даљих језичких деоба овог типа. Са лингвистичког становишта анализирају се процеси даље балканизације српског књижевног језика, садржани у присуству низа балканистичких језичких црта, посебно морфолошких и морфосинтаксичких, те питања могућег нормативистичког домета балканистичких појава у оквиру различитих функционалних стилова.

Кључне речи: балканизација, балканизам, српски књижевни језик, стандардизација, варијантност, аналитизам.

О балканизацији српског књижевног језика може се говорити са најмање два аспекта, у зависности од различитих значења овог термина. У оквиру првог значења могу се са друштвеноисторијског и социолингвистичког аспекта пратити стандарднојезички процеси у области српског језика, тачније, процеси разлагања и уситњавања заједничког, „српскохрватског“ књижевног језика, на више нових стандарднојезичких образаца. Друго значење термина балканизација претежно је лингвистички опредељено, и везано је за даљи продор општебалканских (балканистичких) језичких појава у савремени српски књижевни језик, те однос норме према њима.¹ Циљ овог прилога је да

* Моја прелиминарна истраживања ове теме обухваћена су истоименим рефератом прочитаним на 31. међународном научном састанку слависта у Вукове дане (Београд, 2001).

¹ И М. Радовановић у својим радовима полази од ових аспеката балканизације, називајући их балканизацијом у екстерној и интерној равни (Радовановић 1997: 161-165). У анализи процеса балканизације српског књижевног језика, посебно када је о Србији реч, могао би се придружити и трећи аспект (можда и као поткатегорија другог), који би укључивао оне утицаје из народних говора који нису балканистичког порекла.

се управо са ових аспеката сагледају основна обележја процеса балканизације српског књижевног језика.

I. У западноевропској, прилично јединственој перцепцији појма балканизација, јављају се значења не тако уобичајена у балканским језицима. Немачко *balkanisieren*, француско *balkaniser*, италијанско *balkanizzare*, или енглеско *to balkanise* значи: „*podeliti na brojne manje i često uzajamno neprijateljske jedinice kao što je učinjeno na Balkanu krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka*“ (Goldsvorti 2000: 5, исп. Todorova 1999: 65–68, РСАНУ: *балкџанац, балканизација*). Временом је термин балканизација почео да представља „*sinonim za despotizam, revolucije, kontrarevolucije, gerilski rat i atentate 'kao što je čest slučaj u balkanskim zemljama (i drugde)*“ (Todorova 1999: 66). Од почетног значења, уситњавање великих и снажних политичких јединица, развило се пејоративно значење, при чему је овај термин постао и „*sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom*“ (Исто: 15).

Иако су се на Балкану током XIX и XX века смењивали сасвим супротни политички процеси, на пример државне интеграције (илирство, југословенство) и њихове дезинтеграције, догађаји на крају XX века су још једном потврдили парадигму балканских деоба. Узроци ових процеса, као и увек када је реч о Балкану, прилично су сложени. „*Do takozvane 'balkanizacije' — što je najčešće kritički ili prezrivo intoniran naziv — nije došlo zato što su to [mobilizatori nacionalne privrede] želeli već zato što su velike sile ili moćnije države to dozvolile i zato što je to bio ishod sukobljenih nacionalnih ciljeva suparničkih kulturnih i nacionalnih mobilizatora na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi*“ (Stojanović 1997: 365). У средишту ових дезинтеграционих процеса нашла се већина Јужних Словена, а питање њихове националне, државне, па и конфесионалне афирмације по правилу је за собом повлачило романтичарско трагање макар за симболичким упориштем у језику, односно отварало питање језичког и књижевнојезичког идентитета. Дијалекатски тип који је постао главним поприштем оваквих деоба захвата централне делове Балкана и у науци је у дужем временском периоду био познат као штокавски дијалекат српскохрватског језика. У историјско-етничком смислу он је репрезентант пре свега српског народа и српског језика.

Према старијој филолошкој научној парадигми, која је владала у XIX и првих деценија XX века, на простору од Триглава до Црног мора развијале су се „*три књижевности: словеначка, српска и бугарска, писане трима језицима: словеначким, српским и бугарским*“ (Стоја-

новић 2000 [1896]: 200).² Основе оваквог модела налазе се већ код Ј. Копитара и П. Шафарика. Почетком XIX века Копитар је на основу ова три језика разликовао и три књижевности, при чему српску књижевност дели на „књижевност Словено-Срба католика“ и „књижевност грчких Словено-Срба, тј. православца“. Шафарик је, полазећи од Копитаревог модела, разликовао Србе источног и западног обреда, и Хрвате, при чему целокупну њихову књижевност, полазећи од језичког критерија, сматра једном, српском књижевношћу (Милосављевић 1995: 45, исп. Ковачевић 1999: 63–64). Оваква парадигма несумњиво је имала снажан утицај и на опредељење Вука Караџића у вези са тим, пре свега када је реч о његовом ставу о Србима „сва три закона“ (православним, католицима и муслиманима), односно о уверењу да су сви штокавци Срби (Караџић 1847).

У следећем периоду, друштвеноисторијски услови на средишњем јужнословенском делу Балкана погодовали су стварању низа књижевних језика, и то управо из „целине“ коју је у језичкој комуникацији у почетку најчешће обједињавао термин српски језик. Ти дезинтеграциони књижевнојезички процеси пратили су вишенационалну државну заједницу Југославију од самог њеног настанка, 1918. године (најпре под именом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца), до данашњих дана, у којима она дотрајава у посве другачијим политичким и државним оквирима. (Од 2003. године под помало незграпним државним именом Србија и Црна Гора). Не случајно, управо у исто време и дезинтеграциони књижевнојезички процеси данас улазе, чини се, у завршну фазу.

1. Још пре настанка Југославије, након Балканских ратова, 1913. године, вардарска Македонија је присаједињена Србији, и сходно тадашњој лингвистичкој парадигми укључена је у српски књижевнојезички

² Већ крајем XIX века се, међутим, указује и на чињеницу да се на словенском југу не говоре „три језика, као што се на трима језицима пише, већ се говори низ дијалеката, које наука о језику [...] скупља у три целине, три језика: бугарски, српски и словеначки“ (Исто). При том, научници групишу те дијалекте у језике „остављајући опет између српског и бугарског с једне и између српског и словеначког с друге стране по један појас који чини прелаз од једног језика к другом, и који се не може сасвим придодати ни једном ни другом“ (Исто). Заокруживање ових и стварање нових националних корпуса у следећем веку доводиће до повременог сукобљавања њихових интереса, при чему је неретко управо језик био значајно поприште научних и других сукобљавања. Интереси снажнијих националних ентитета и данас се сучељавају око етничких заједница које нису биле у ситуацији да до краја развију своју, посебну националну свест (нпр. Буњевци, Карашевци, Шопови, Горанци). Својеврстан рекорд у том смислу представљају Горанци чије етничке и(ли) језичке особине данас својатају сви суседни, па и неки несуседни народи (Шиптари, Бошњаци, Бугари, Срби, Македонци).

стандард. То је период када се словенски говори вардарске Македоније сматрају делом српског дијалекатског корпуса. (И више деценија након Другог светског рата признаваће се удео српских језичких особености на територији северномакедонских говора: Скопска Црна Гора, кумановски, овчепољски, кратовски и кривоपालаначки крај, исп. Видоески 1998: 65–78). Готово у исто време, крајем XIX и нарочито почетком XX века, буди се национална свест међу македонским Словенима. У корпусу тих појава као посебно важно јавља се питање профилисања будућег, македонског књижевног језика и установљавања његове дијалекатске основице. Македонски реформатор и утемељивач македонског књижевног језика, К. П. Мисирков (1874–1926), за основицу македонског књижевног језика предлаже тзв. централне македонске говоре, између осталог и због тога што су „по оддалечени и от србцкијот и бугарцкијот јазикои центрои, настауајки от себе македонцки јазиков центр“ (Мисирков 1974 [1903]: 141).³ Вуков избор новоштокавског дијалекта („јужното или ијекавцко наречје од Босна, Ерцеговина и денешна западна Србија“) за основицу српског књижевног језика, дијалекта прилично удаљеног од словеномакедонских говора, али и говора знатног дела Србије, — Мисирков види као препреку у даљем културном и другом повезивању Словена овог дела Балкана (Мисирков 1966 [1905]: 12–13),⁴ али у исто време, свакако, и као погодно тло за своју политичку делатност. О томе он пише: „И така, Вуковата реформа кладе једна стена меѓу србите и мак’едонците: па таја реформа излезе, оти последните во очите на србите и во своји очи не сет срби [...]. Со таја реформа *ј правилно и нормално срѣцко* [истицање П. Р.], достојно да бидит воведено во литературно употребуваин’е, се признаваје само особеностите од јужно-српцкото (ијекавцкото) наречје. Источно-српцкото век’е содржаше отклонуваин’а во страна на бугарцкијо јазик, а западно-српцкото или икавцкото — отклонуваин’а во страна на хрватцк’ијо

³ Поједини савремени аналитичари, нарочито након последњих догађаја на Балкану, склони су да рedefинишу питање македонског језичког идентитета: „As a language, Macedonian is very similar to Bulgarian, but historically, since Serbia has been a stronger and more aggressive state than Bulgaria, Macedonia, and consequently its language, developed separately from Bulgaria, particularly since Macedonia’s annexation by Serbia in 1912“ (Carmichael 2000: 229). Исп. о томе и Pohl 1996 (према: Kordić 2003: 167). Управо супротан став о овоме има Т. Стојановић (1997: 339, в. даље).

⁴ Са српске стране, на ово пре Мисиркова скреће пажњу С. Новаковић крајем XIX века, пледирајући за екавски изговор у српском књижевном језику и констатујући да је српски „источни говор“ и у будућности позван „да српском књижевном језику и даље привлачи она племена, која су на прекретници међу Србима и Бугарима, а која су полагајем места, трговачким и културним везама и комуникацијама позвана да уђу у народну заједницу с нама, у којој су се и у старо време налазила“ (Новаковић 1888: 68).

јазик“ (Исто).⁵ Одређене појаве на српском културном и просветном плану, на пример затварање српских школа у косовском, битолском и солунском вилајету, што је резултовало појачаним деловањем бугарске и грчке пропаганде у Македонији, поједини истраживачи управо доводе у везу са победом Вукове реформе у Србији (исп. Stojanović 1997: 325).⁶ На грађијском плану Мисирков се ослања на Вукову азбуку, која је имала традицију у Македонији, али предлаже замењивање свих типично српских графема, тј. графема које симболишу српску ћирилицу (Радић 1992). Правдање оваквог поступка специфичностима појединих македонских гласова није могло имати лингвистичко упориште.

Непосредно пред крај Другог светског рата, на основу признавања македонске националне посебности, формирана је македонска република (у саставу Демократске Федеративне Југославије, 1944–1945, касније ФНРЈ и СФРЈ), као и македонски књижевни језик. Један број аналитичара овакав чин, и неке друге појаве везане за признавање појединих нација у овом периоду, и данас сматра искључиво резултатом тада владајуће комунистичке идеологије. По једном од њих, на пример, „Marksistički intelektualci snose deo odgovornosti za žalosni razvoj nacionalnog pitanja u Jugoslaviji: [...] priznanje i podržavanje zasebnog (slovensko)-makedonskog pisanog jezika i nacionalnosti četrdesetih godina, priznanje zasebne muslimanske (tj. bosanske, odnosno slovenske muslimanske) nacionalnosti tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina [...]“ (Stojanović 1997: 339).⁷ При том се у овом контексту посебно указује на улогу большевичке Коминтерне и њеног научног кадра (исп. *Большая Советская Энциклопедия*, Москва 1938) у трасирању политичке ситуације у Југославији и ван ње (Деретић 1998²: 3).

Савремена македонска држава формирана је 1991. године у границама које су претходно припадале Краљевини Србији и затим Кра-

⁵ Иако Мисирков овим, чини се, шаље политичку поруку Србијанцима и, пре свега, македонским Србима, он првенствено жели да у политичке сврхе прошири домете једног искривљеног етнографског гледишта о ијекавцима као изворним Србима, те несрпском карактеру знатног дела србијанских говора, посебно оних са појачаним уделом балканизма. Оваква пројекција је у следећим периодима само потхраћивала различите захтеве према Србији и србијанском духовном наслеђу од стране њених источних и јужних суседа (исп. *Български диалектен атлас* 2001). На другој страни, такође по језичком критерију, са запада су убрзо почела пристизати национална оспоравања Срба ијекаваца, посебно с обзиром на чињеницу да они у већини не живе у својој матичној држави/републици (в. I.5).

⁶ Аутор указује на негативан утицај Вукове реформе и на идеју о српско-бугарском уједињењу (Исто: 325).

⁷ Према подацима из осамдесетих година прошлог века у СР Македонији је било око 3% Срба (Vlahović 1984: *Srbi*).

љевини Југославији. Већина суседних држава до данас нема општепозитиван, или бар довољно уједначен став према македонској држави, нацији и језику, без обзира на то што на њиховим територијама живи део словеномакедонског живља. Бугарска, на пример, не признаје македонски народ и македонски језик, али признаје македонску државу. Распад СФРЈ и сецесија македонске државе изнедрили су у појединим, претежно политичким македонским круговима и идеју о потреби ревизије македонског књижевног језика и установљавања нове национално-језичке симболике у циљу удаљавања овог стандарда од свега оног што представља југословенско (и српско) духовно и политичко наслеђе. Оштре критичке осврте на ове предлоге већ дуже време упућује македонски лингвист старије генерације Т. Стаматоски (2001: 131–190).

2. Под вођством српског филолога Вука Караџића и хрватских илираца, још у време док Срби и Хрвати већином живе у различитим државама, даје се нацрт њиховог заједничког књижевног језика, на заједничкој основи тзв. новоштокавских говора (исп. Књижевни договор из 1850, по коме „један народ“ треба једну књижевност да има).⁸ Иако је Караџић у овом документу пропустио да именује језик на коме је као научник истрајно радио читавог свог века, оваква филолошка концепција у основи није била далеко од Копитаревог виђења „књижевне“ ситуације код Јужних Словена. Прихватање Вукове ијекавице и повезивање са Србима, у условима хрватске крајње несигурне позиције у аустроугарској империји, нудило је Хрватима брже остварење политичких циљева (исп. Greenberg 1996: 396).⁹ На унутрашњем плану то је код Хрвата морало резултовати потребом за брзом и доследнијом вуковизацијом постојећег књижевнојезичког модела, чиме се, истакнуто је тек много касније, ипак, „s vodom bacalo i dijete“ (Brozović 1970: 125, исп. Simeon 1969/I: 498),¹⁰ на спољашњем плану то је утемељило

⁸ Хрвати су имали аутентичну књижевност претежно на чакавском и кајкавском дијалекту, а удео чакавског у савременим хрватским тзв. забавним песмама и данас пуно говори о хрватској носталгично-језичкој оријентацији. Почетком XIX века у њиховим стандарднојезичким визијама била је и идеја о увођењу штокавске икавице (исп. Симић 1995: 62). Ови дијалекатски типови нису репрезентант српског етнитета.

⁹ „Усвојити српску штокавштину“, истаћи ће Ј. Дучић у време Другог светског рата, „значило би анектирати Дубровник за Хрватску, а не оставити га Србима... Ово је главно дело Илиризма“ (према: Костић 1999 [1964]: 58–59). Караџић је, отуда, како истичу и хрватски научници, имао „bitno važnu ulogu u formiranju standardnog jezika kod Hrvata“ (Brozović 1970: 86).

¹⁰ Поједини лингвисти ће, наиме, указивати на посебност хрватског предстандардног модела. По њима, он се „znatno razlikovao od Vukova jezika koji se osniva samo na jeziku prostoga naroda i na jeziku narodne književnosti“ (Simeon 1969/I: 497).

неизвесност у опстанак будуће књижевнојезичке заједнице.¹¹ Зато су и након стварања заједничке државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, језичке разлике између ових центара евидентне, посебно на лексичком плану. На то поједини српски лингвисти и указују у међуратном периоду својим критичким освртима (в. Бошковић 1934), иако се интерес за ова питања, вероватно под политичким и идеолошким притисцима, на српској страни брзо губи у корист промовисаног принципа „језичке толеранције“. Та „параглосија“ (Поповић 2000: 286) јавља се као резултат претежно језичко-социолошких појава у оквиру књижевног језика који је и иначе праћен низом различитих „оптерећења“ (Брозовић 1970: 102, 116–117). Она често налази додатне импулсе у политичкој затегнутости између ова два народа (исп. Окука 2000), а у кризним политичким периодима (нпр. у време успостављања фашистичке Независне Државе Хрватске) активношћу хрватских језикословаца књижевнојезичке разлике се вештачки повећавају. Успостављање Демократске Федеративне Југославије, након Другог светског рата, на неуверљивим темељима равноправности, те паролe „братства и јединства“, није могло решити питање опстанка заједничког књижевног језика. Усложњавање међунационалних питања у социјалистичкој заједници неминовно се одразило на усложњавање књижевнојезичке ситуације, о чему јасно говори први став Закључака Новосадског договора (1954): „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik“, који затим додаје да се на тој основи, „oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba“, развија књижевни језик — „jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim“ (према: Правопис 1960: 7–8). Овим се сада имплицирао (/ оживљавао) и став да је ијекавица хрватско, а екавица српско обележје, а по овој основи за неколике деценије и у далеким славистичким центрима писаће се: „The originally Serbian-identified dialect of Tršić has become associated with the center of power in Zagreb [...], while Serbian identity has shifted to the dialect of Belgrade“ (Friedman 1999: 15).

И по основи граfiје, учврстила се разлика која употребу латинице везује претежно за запад, а ћирилице за исток. Логично је отуда што се са хрватске стране 1967. године јавља иницијатива за устоличењем

Отуда ће П. Ивић о савременом српском и хрватском језику написати: „And indeed, the Serbian literary language is actually Serbian in origin, while Croatian in most of its characteristics is not related to Croatian dialects or older Croatian tradition“ (Ivić 2001: 8). О хетерогеној природи хрватске предстандардне традиције и њеном напуштању в. Brozović 1970: 93–94 и др.

¹¹ Исп.: „Serbo-Croatian unity was not only precarious, but never truly embraced; there are only rare moments when a consensus is achieved between Serbs and Croats“ (Greenberg 1999: 143).

хрватског књижевног језика, као елемента „nacionalnog suvereniteta i potpune gavnopravnosti“ у заједничкој држави, што не може оспорити чињеницу да „hrvatski i srpski književni jezik imaju zajedničku lingvističku osnovu“ (Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика“, према: Vukomanović 1987: 164–165, исп. Ивић 1971: 212–216). То је време када се на хрватској страни помно изграђују додатне књижевнојезичке специфичности, преводи са „српског“ на „хрватски“, чега није поштеђена ни српска романтичарска поезија (Радић 1989). Евентуалне реакције на српској страни контролишу политички органи (исп. „Српскохрватски језик — актуелна питања“, Рад, Београд 1979, 1–100). Ослонац у изградњи самобитности хрватског језичког стандарда, који се не одриче новоштокавице, претежно се налази у диференцијалној лексици (пре свега тзв. цивилизацијској лексици и научној терминологији, тј. посебном односу према туђицама), творбеним особеностима и калкирању. То је део традиционалног модела отпора страним утицајима у Хрватској, још из времена Аустроугарске, али он није могао озбиљније нарушити јединство „српскохрватског“ књижевног језика. Временом, ово варијантско упориште се шири у дијалекатској сфери, са тежњом да се укључе и други хрватски дијалекти. Зато се указује на то да су поред цивилизацијске утемељености таквих разлика, српска и хрватска варијанта успостављене и по основи делимично различите дијалекатске основице (Brozović 1970: 45, 115–116). И када је реч о гласовној вредности, те фонолошкој интерпретацији тзв. дугог јата, истаћи ће се да у Хрватској „odlučno prevladava“ дифтоншки изговор дугог јата за разлику од других ијекавских области (Brozović/Ivić 1988: 106).¹² Термин „хрватски књижевни језик“ уместо „хрватска варијанта“ тада већ има традицију на хрватској страни, са тенденцијом да овим термином буде обухваћен и књижевни језик којим се служи српски живаљ у СР Хрватској: „Међу standardnojezičnim izrazima pojedinih sociokulturnih sredina na hs. govornom području (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Srbija) dva su se ranije (u toku XIX st.) izgradila kao posebne varijante: *istočna* ili, po pretežnom broju govornika, *srpska*, i *zapadna* ili, po pretežnom broju govornika, *hrvatska varijanta*, koja se u književnosti i svakodnevnom životu često, po tradiciji, naziva i *hrvatski književni jezik*, koji naziv dolazi i u stručnoj literaturi u neterminološkom smislu“ (Исто: 102–103).¹³

¹² За Босну и Херцеговину овде се каже да је двосложност „релативно раширенија“, док је у Црној Гори двосложни изговор „нормалан“ (Исто). Аутор дела ове студије посвећеног савременом стандардном језику (99–119) је Д. Брозовић.

¹³ Из текста се види да је само „хрватска варијанта“ издигнута на ниво „језика“, због чега би се могло помислити да су остале варијанте, или већина њих,

Сецесија Хрватске 1991. године и распад СФРЈ дали су још више подстицаја и слободе захукталим нормативистичким процесима у Хрватској (исп. Брборић 1996: 28–29, посебно: Ћорић 1998, Okuka 1999, Gustavsson 2001), а изгон преосталог српског живља из Хрватске у војним акцијама лишило је хрватске лингвисте нелагодности у вези са питањем статуса српског књижевног језика у Хрватској.¹⁴ Сада се, поред етничког, већ отворено промовише и језички самоизолационизам, ставовима да је задатак књижевном језику у Хрватској „da ucrtа меде, da uspostavi komunikacijske barijere“ (Škarić 1994: 99–100),¹⁵ што су поједини лингвисти називали „кroatизацијом хрватског језика“ (Neweklowsky 2003: 167). Ипак, упркос дугој хрватској традицији у том правцу, неоспоран утисак је да присуство лингвистичке амбивалентности по низу питања овде још дуго неће бити скинуто с дневног реда: „This ambivalence should suggest that despite all the official declarations, the numerous language campaigns, new grammars and dictionaries, the Croatian language is experiencing 'growing pains', and has not yet fully separated from its past and its tradition of unity with Serbian“ (Greenberg 1999: 150). Реч је о прилично јасно назначеној лингвистичкој дихотомiji препознатљивој у непрестаном међусобном сукобљавању два основна процеса: нужном прихватању штокавице као још једног (вероватно накнадног) хрватског дијалекатског репрезентанта и непрестаном изграђивању дистанце према овом идиому као изворно, ипак, не-хрватском (исп. Петровић 1996а: 202–203, Gustavsson 2001).

3. Слабљењем СФРЈ на површину су изашла и друга национална питања, која су за последицу имала тежњу да се на новоштокавској основици формирају и други књижевни језици. У првом реду, након пређашњег „муслиманског“ националног одређења промовисаног у социјалистичкој федерацији (1967. год., амандманима на Устав СР Босне и Херцеговине),¹⁶ сада се поставило питање још једног књи-

проишле из „хрватског језика“ (исп. Matasić 1994). Утолико пре што је за босанскохерцеговачку и црногорску варијанту резервисан тада устаљен термин „стандарднојезични израз“. Чини се да су такви поступци и иначе одликовали борбу за савремени хрватски књижевни језик (исп. Симић 1995: 51–58), а они су се испољавали и на другим лингвистичким плановима, лексикографском, ортографском и др.

¹⁴ Књижевнојезички приступ који ће „ukloniti stare probleme za s v e, ali stvoriti, doduše, i neke nove probleme za m a n j i n u“ (Brozović 1970: 162), промовисан је, дакле, у хрватској лингвистици знатно раније пре војних акција „Олуја“ и „Бљесак“. У периоду пре распада СФРЈ у Хрватској је живело преко 14% Срба (исп. Vlahović 1984: *Srbi*).

¹⁵ О таквим ставовима и одговорима на њих в. Kordić 2001: 241.

¹⁶ Иако наизглед парадоксално, овакав поступак је, у ствари, дефинитивно верификовао верску утемељеност у националним и језичким питањима, јер је он имплицирао и да су у овим оквирима сви православци Срби, а сви католици Хрвати.

жевнојезичког стандарда, чији су темељи постављени последњих деценија у оквиру конституисања „босанскохерцеговачког књижевнојезичког израза“ (исп. Vukomanović 1987: 136–137). У складу са потребама да књижевнојезичка норма сачува живе везе са народном језичком базом, босанскохерцеговачки лингвисти су још раније покушали да идентификују могуће специфичности босанскохерцеговачког књижевнојезичког израза, тежећи да оваква обележја прате и у светлу сложене националне структуре тамошњих говорних представника (исп. Vujičić 1984: 383–392). Овакви покушаји рестандардизације били су у одређеној мери изнуђени учвршћивањем источне и западне варијанте. П. Ивић ће још 1968. године, у вези са дезинтеграционим стандарднојезичким процесима на релацији исток–запад записати: „[...] Уосталом, ово би гурало Босну и Херцеговину ка увођењу треће норме, исто тако ексклузивистичке као што су и наше две. А ми не бисмо имали права да им ускраћујемо оно што себи нисмо хтели ускратити. Само ... ко би уопште добио тиме?“ (Ивић 1990а [1968]: 318). Установљење босанскохерцеговачке варијанте било је донекле различито перцепирано у источним и западним центрима федерације. Док се на једној страни сматрало да се у стандарднојекавској Босни и Херцеговини јавља „stanovita neutralizacija“ српске и хрватске варијанте (Brozović 1970: 147, исп. Brozović/Ivić 1988: 103), на другој се истицало да се овде варијантне особине „мешају и прожимају, с тим да унеколико претежу источне“ (Ивић 1990а: 322).

Одвајањем Босне и Херцеговине 1992. године, политичку и језичку иницијативу су, уз подршку међународне заједнице, преузели босанскохерцеговачки муслимани, односно *Бошњаци*, тежећи да из штокавице издвоје „босански језик“, још један равноправан књижевнојезички стандард. Термин „босански“ (м. „бошњачки“) са савременог аспекта има превасходно територијално одредиште, очито исказујући тежњу за целовитом и унитарном Босном (и Херцеговином). На то указују и идеје о „босанском језику“ као службеном на територији Босне и Херцеговине, за шта су се недавно залагали поједини референти на Симпозијуму о босанском језику (Бихаћ, 7. и 8. IX 1998), а то је садржано и у недавном опелу муслиманског лидера А. Изетбеговића да тамошњи Срби, Хрвати и Бошњаци „првенствено буду Босанци“. Иако је термин „босански језик“ и са савременог аспекта прилично вишезначан (исп. Kasumović 1998: 19–20), њиме се истиче и историјска димензија, односно тежња за културним реинтегрисањем словенских муслимана централног Балкана, некадашњег Босанског пашалука. (О друштвеноисторијској основи овог националног програма в. Ковачевић 2000, Šipka 2001:

131).¹⁷ У правопису „босанског“ језика (Halilović 1996) у уводу се каже да је књига намењена „*Bošnjacima*, којима је *bosanski jezik* maternji [...], као i pripadnicima drugih naroda u Bosni i Hercegovini i u svijetu koji *bosanski jezik* prihvataju kao svoj“ (истицање П. П.). Управо као последица оваквог приступа, видне слабости показала је и „Gramatika bosanskoga jezika“, Џ. Јахића, С. Халиловића и И. Палића, о чему читамо у претежно негативним приказима објављиваним у сарајевском листу „*Dani*“.¹⁸ Може се претпоставити да ће се развој овог књижевног језика, и поред за сада пристојног степена циљне толерантности, кретати у правцу даљег уношења у језички стандард оних особености које карактеришу говор Бошњака, тј. босанскохерцеговачких муслимана и њихових градских центара, посебно Сарајева, које са делом североисточне Босне припада источnobосанском новоштокавском дијалекатском типу. Ту се, свакако, укључује појачано присуство турцизама,¹⁹ а у том корпусу и изразитији удео гласа *x* (нпр. *aždaha*, *duhan*, *kahva*, *dohakat*, *bahnuti*, *lahko*, *mehlem*, *halal*, *hrsuski*, *šehar*).²⁰ Више аутора указује на присуство даљег бошњачког ослањања на западну (хрватску) књижевнојезичку традицију (исп. Брборић 1996: 26, Čedić 2001: 70), у које, на пример, спадају лексичке особености (нпр. *glazba*, *glazbenik*, *glasilo*, *dužnosnik*, *nadnaravno*, *neovisan*, *povijest*, *pokus*, *protuzakonit*, *sudjelovati*, *sudionik*, *tisak*, *tisuća*, *uvjetovati*, *unatoč*), уопштавање глаголског суфикса *-upa* код интернационализама (*eliminirati*, *zainteresirati*, *ideologizirati*, *iskompromitirati*, *kombinirati*, *kolektivizirati*, *kontrolirati*, *producirati*, *funkcionirati*), употреба латинице и преношење

¹⁷ Посебно ће у том смислу у жижи интересовања бити бошњачко становништво у Србији и Црној Гори, како у Рашкој области (Санџак), тако на делу Подриња. У СО Нови Пазар званично је затражено да се поред српског језика и ћирилице уведу „босански језик“ и латиница.

¹⁸ Аутори ових приказа су И. Ловреновић (1. XII 2000, 43), Ј. Јурић-Капел (12. I 2001, 50–51) и С. Гуцевић (2. II 2001, 60–62). Кратак критички осврт на овакву полематску литературу даје Х. Вајзовић (2001: 87–88).

¹⁹ Ако се настави у овом правцу, остали књижевнојезички стандарди у БиХ, ако им буде било дозвољено, вероватно ће се пре свега по овом критерију дистанцирати од бошњачког стандарда. Потврде за то налазили смо недавно у ратним извештајима босанских Срба, када су на њиховим медијима поново били учестали поједини турцизми, али уместо у обично неутралном значењу, како су се јављали раније (нпр. *јуршилија* 'онај који јуриша, који иде на јуриш'), сада са претежно стилистичким вредностима и професионално обележеним семантичким иновацијама (: *јуршилија* 'босански муслиман-борац; фундаменталиста') (Радић 2001: 46).

²⁰ Много раније, јавила се међу босанским муслиманима и идеја о прихватању неутрализиције између два пара африката у књижевном језику. Ова идеја је данас блиска и неким хрватским лингвистима („*Vjesnik*“, Zagreb, 5. XI 2000, 26, исп. фус. 32).

страних термина и личних имена без транслитерације (*business, design, image, loby, fast food; George Bush, Dayton* (и *daytonski*), *Clinton, McCarthy, Spielberg, Stephen Schwartz*) — и др. У ово се укључују поједине фонетске (нпр. *općina*, често *Europa*), морфолошке и творбене одлике (исп. *kvaliteta, studentica*, као и: *suradnik, suradnja, suvremen*), праћене познатим правописним решењима (исп. футур типа: *evocirat će, formirat će*),²¹ што ће вероватно утицати на јасније српско-бошњачко књижевнојезичко удаљавање. За сада је, дакле, још увек тешко остварива пројекција о „босанском“ који почиње да значи „the vernacular speech of Bosnia and Hercegovina, as well as for the standard language which is now taking shape in this country“ (Kasumović 1998: 19). То није било потпуно оствариво ни у условима социјалистичког заједништва, и постојања тзв. босанскохерцеговачког књижевнојезичког израза, који, бар судећи по називу, није претендовао да укаже предност једној од босанскохерцеговачких нација, односно области у којој је она посебно заступљена. То је зато још мање оствариво данас када „Povelju o bosanskom jeziku“ („Dnevni avaz“, Sarajevo, 12. IV 2002) потписују искључиво муслимански представници. Уосталом, и сама идеја о „босанском“ као службеном језику у БиХ, чији су заговорници управо босанскохерцеговачки муслимани, негира став из Касумовићевог чланка о (једном) књижевном језику који се тренутно обликује у овој држави. Утолико пре што у овом ставу, као и у самом чланку, нема података да у вишенационалној БиХ, чији је фолклор „very rich and multiconfessional“ (Kasumović 1998: 19), поред Бошњака живе и други народи. Насупрот томе, у Библиографији радова који се односе на овај језик (у наслову додуше: „Language of Bosnia and Hercegovina“), аутор наводи радове већег броја српских и хрватских филолога (нпр. В. Карацић, Ђ. Даничић, В. Михајловић, П. Скок, М. Храсте и др.).

Истини о језичком стању у БиХ далеко је ближи један други бошњачки извор, који каже „da su u Bosni i Hercegovini u upotrebi sva tri standardna jezika“, додуше уз напомену да је то језичку ситуацију „sa političkog stajališta učinilo vrlo kompliciranom“ (Jezik i demokratizacija, Sarajevo, 2001, 9 — Predgovor). У сваком случају, међу бошњачким лингвистима се учачава шири распон ставова који се крећу између трагања за претежно теоријским утемељењем, које на пример истиче да основу данашњег „босанског“ стандарда чини „босанскохерцеговачки књижевнојезички израз“, обогаћен језичким одликама Бошњака и допуњен појача-

²¹ Примери су ексцерпирани на узорку сарајевског часописа-ревије „Walter“ (Sarajevo, 7. II 2001).

ним таласом кроатизама (Ћedić 2001: 70, 73), — и праксе која се, у циљу изграђивања језичке аутентичности и аутохтоности у условима крајње дезоријентисаног језичког понашања Бошњака, често усмерава према својеврсном језичком егзибиционизму (Vajzović 2001: 87–89).

Када је реч о називу „босански језик“, и питању овде незгодног термилошког размимоилажења везаног за име нације и језика (исп. Greenberg 1999: 151–153, посебно Širka 2001), знатан број лингвиста данас, експлицитно или имплицитно, принципски сматра да се припадницима једног народа не може оспорити право да зову свој језик „*kako im odgovara i kako su navikli*“ (Bugarski 2001: 18). Иако за овакве, врло начелне ставове има потпоре у међународним документима који регулишу питања језичких права, када је о „босанском“ случају реч у овим актима се тешко могу наћи несумњиви ослонци за овакво именовање. Наиме, пошто и само именовање језика припада политичко-симболичком корпусу, оно несумњиво може бити подложно злоупотребама у функцији оспоравања права других народа. О томе нам, чини се, говори управо ситуација у Босни и Херцеговини у којој знатан део становништва, тачније већина,²² не именује свој језик „босанским“, али ће бити принуђена да се под тим именом, на овај или онај начин, идентификује, иако овај језик „*kako se danas standardizira nije bosanski u smislu standarda koji bi obuhvatio cjelokupnu bosanskohercegovačku jezičku stvarnost*“ (Mønnesland 2001: 21, исп. Реметић 2001: 49).²³ Штавише, из иступања појединих бошњачких интелектуалаца видимо да то важи и за део Бошњака, којима нити одговара назив „босански“, нити су на њега навикли (исп. Ćudžević 2001). Зато би по истом критерију и другима морало бити признато право да такав термин не прихвате, тј. да за њега имају свој термин, па и своје виђење дате ситуације, у складу са својим навикама и националним интересима. Неотуђиво право сваког народа на властито језичко име не би смело подразумевати наметање тог језичког имена другом народу (исп. Ивић 1990а: 325), ни у оваквом случају, када оно не представља националну, него пре свега државно-административну одредбу.

²² По попису из 1981. године у БиХ је било 39,52% „Муслимана“, 32,02% „Срба“, 18,38% „Хрвата“ и др. (према: Брборић 2000: 257). Влаховић (1984: *Srbi*) наводи податак да су Срби чинили „*preko 37% stanovništva*“.

²³ Неофицијална пак употреба овог термина са локално-завичајном, колоквијалном конотацијом до сада није могла имати већег значаја од нпр. термина „југословенски језик“, који већ деценијама употребљава део југословенске емиграције. Једино се у овом смислу може разумети и став из Касумовићевог чланка о босанским пресељеницима у друге делове турске империје који су атрибут *Bosnevi* додавали својим именима (Kasumović 1998: 19). Сувишно је додати да је у овом случају искључиво реч о муслиманима. На другој страни, све то, ипак, унеколико проблематизује и ставове који говоре о „*tri ravnopravna jezika*“ у БиХ (Neweklowsky 2003: 174)

4. Књижевнојезичка раслојавања и процеси дивергенције нису се зауставили ни у остатку СФРЈ, тј. у трећој, Савезној Републици Југославији, која од 2003. године носи име Србија и Црна Гора. Утолико пре што је и у претходним деценијама, у време постојања СФРЈ, указивано на извесне посебности црногорског стандарднојезичког израза, додуше најпре у контексту статуса једне српске „субваријанте“ (Brozović 1970: 147).²⁴ Тиме је, у ствари, књижевнојезичким дивергенцијама на овом терену најпре признавана предност у односу на националне, „jer se Crnogorci i ne mogu smatrati potpuno formiranom nacijom, pojavno istom kao ostale slovenske nacije“ (Brozović 1970 [1967]: 47). Они су у то време још увек само „specifična socio-etnička formacija nedjeljivo vezana sa srpskom nacijom“ (Исто: 93).²⁵

Сходно тежњама дела црногорског народа за остварењем посебног националног и књижевнојезичког идентитета, исказаним пре свега у социјалистичкој Југославији, а подржаним претежно од стране хрватских политичких и лингвистичких кругова (исп. Ивић 1971: 219–220, Vukomanović 1987: 99–100, 108–111, посебно Петровић 1996а),²⁶ појавили су се последњих година, за сада претежно из нелингвистичких кругова, енергични захтеви за кодификацијом црногорског књижевног језика. Поједини лингвисти ове захтеве подводе пре свега под отпор идеји о књижевнојезичком уопштавању екавице код Срба (исп. Friedman 1999: 15). На челу ових реформаторских активности у Црној Гори налази се В. Никчевић, о чијим лингвистичким радовима постоји низ негативних приказа објављених у Србији, претежно из пера аутора црногорског порекла (исп. Петровић 1996а, Ковачевић/Шћепановић 2001: 621–642).²⁷ Ови нормативистички захтеви истичу потребу промовисања типично црногорских (тј. низа дијалекатских) језичких црта у но-

²⁴ То је касније чешће именовано као „ijekavska verzija istočne varijante“ (Brozović/Ivić 1988: 103).

²⁵ Осамдесетих година прошлог века удео становништва српске националности своди се у Црној Гори на 7,5% (Vlahović 1984: *Srbi*). Но, и у овом периоду, чини се, остаје питање прецизнијег поимања нације Црногорац и посебно њеног односа према српској нацији.

²⁶ Термин „црногорски језик“ био је у Црној Гори у оптицају у време Другог светског рата, од стране италијанских окупатора. И на хрватској страни ће се релативно брзо указати на то да „postoje dvije varijante [...] i treća, crnogorski književni jezik, koji također ima svoju posebnu tradiciju i neke svoje leksičke, morfološke i sintaksne osobine“ (Simeon 1969/I: 500).

²⁷ Овакви предлози за реформу садржани су и у ставовима Матице црногорске, о чему је својевремено писано у „Вечерњим новостима“ (Београд, 24. II 2000, 2). Ове реформаторске пројекције још увек не показују довољно међусобног јединства (исп. Radonjić 2002: 47).

